

ЗАСЕЛЕННЯ ТЕРИТОРІЇ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ

В статті характеризується процес заселення Слобідської України у XVII ст. Аналізуються причини масових переселень до Слобідського регіону. Відзначається вплив військових подій в Центральній та Західній Україні на збільшення мешканців Слобожанщини. Розглядаються різні дати заселення регіону, які вказуються істориками та документальними матеріалами. Характеризуються версії щодо назви регіону та назви мешканців Слобожанщини.

Ключові слова: заселення, Слобідська Україна, мешканець, місто, слобода.

Проблема колонізації Слобідської України отримала системне висвітлення у дореволюційній історіографії. Так, дослідники цієї доби у своїх роботах вивчали такі питання: колонізація краю та формування полково-сотенної системи в регіоні (Альбовський Є., Гербель М.) [7; 10]; соціально-економічний та суспільно-політичний аспект освоєння регіону (Багалій Д., Срезневський І.) [6; 17; 18]); виокремлення фактів, які впливали на процес заселення та розроблення періодизації освоєння краю [3; 4; 5; 6; 7; 17; 18]. У добу сталінізму краєзнавча проблематика попадає до переліку проскрибованих. Відновлення досліджень з історії Слобожанщини припадає на 1970 – 1980-ті роки у зв'язку із написанням багатотомної серії «Історія міст та сіл». Із здобуттям Україною незалежності відбувається відновлення традиції вивчення історії колонізації краю на основі дореволюційної спадщини та досягнень історичної науки ХХ – ХХІ ст. [9; 12; 15].

Мета статті – вивчити процес заселення Слобідської України, урахувавши досягнення дореволюційних та сучасних істориків і краєзнавців.

Слобідський край сформувався на межі трьох держав: Кримського ханства, Речі Посполитої та Московського царства. У часи Київської Русі територія цієї місцевості входила до складу Переяславського князівства. Після підкорення Києва Ольгердом, всі землі по Дніпру відійшли до Великого князівства Литовського. Після утворення Речі Посполитої незаселені степи мали назву «Польської України». Татарські навали спустошили цей край, жителі відхилилися на захід – це привело до того, що Слобожанщину на середину XVII ст. називали «диким полем».

Переважну більшість населення Слобідської України становили вихідці з Наддніпрянщини. Причина масового переселення з обжитих місць – утиски з боку польського уряду. Кількість переселенців збільшилася в період громадянської війни у Речі Посполитої та польсько-російської війни 1654 – 1667 рр. Заради справедливості необхідно відмітити, що освоєння краю розпочалося ще до повстання під проводом Б. Хмельницького. Серед факторів, які обумовили переселенський рух можна виокремити такі. У 1620 – 1630-х роках відбувався процес формування магнатського та шляхетського землеволодіння на Лівобережній Україні з відповідним посиленням економічного зиску. По-друге, після поразки у повстанні 1637 – 1638 рр. багато хто із козаків були змушені переселитися [1, с. 20].

Про тяжке положення населення в Україні говориться у літописі Самійла Величка: «Чинилося тоді шляхетним малоросіянам і посполитим, що жили обіруч Дніпра, й козакам Запорізького війська велике гноблення та озлоблення від панів та їхніх доглядачів» [2, с. 38]. Тисячі українців сім'ями, великими групами й поодиноці, рятуючись від нестерпного гноблення польських феодалів рухалися у вільні місцевості.

Масове заселення цього краю розпочалося з середини XVII ст. Козацьке населення з Правобережжя, Центральної України та Запоріжжя приходило на нові землі. Про переходи на Слобожанщину людної із Запоріжжя свідчать згадки про окремих емігрантів – запорізьких козаків. Крізь Лівобережжя проходив головний шлях східного колонізаційного руху з українського Заходу, отже, не дивно, що центральне Лівобережжя було тим регіоном, звідки прийшло чимало слобідського населення.

У дореволюційній історіографії проблема періодизації заселення краю отримала системне висвітлення. Так, С. Кованько вважає, що 1617 року група з десяти тисяч козаків з території Правобережної України перейшла на Донець [3, с. 13]. Хоча автор пише, що першими мешканцями Воронежа, заснованого у 1586 р. також були черкаси або українці. Отже, початок переселень він датує кінцем XVI ст. Друга хвиля, за дослідженнями фахівця, припадає на 1650 – 1651 рр., а остання – на добу правління Петра I.

У свою чергу В. Барвінський вважав датою першого великого переселення – 1638 р. [4, с. 7]. Також він вважав, що переселення черкас відбувалися ще у другій половині XVI ст. але воно не мало масового характеру. Є. Альбовський також подає 1638 р., як перше масове переселення, коли гетьман Яків Остряниця з сотниками та козаками прийшов на поселення до Чугуївського городища.

У свою чергу, К. Щолков вважав, що перше переселення відбулося 1617 р., а 1638 р. – це вже другий етап заселення (прихід гетьмана Остряниці). Третя хвиля еміграції відбулася у 1640 р. [5, с. 9], коли був заснований Зміїв, козаками під приводом К. Сулими. Далі дослідник виокремлює 1645 р., коли 1247 козацьких сімей оселилися на березі річок Охтирки, Харкова й Дінця. Наступне велике переселення датує 1650 – 1659 рр. Останнє переселення І. Щолков відносить до 1715 р., коли на Слобожанщину переселилися волохи.

Дещо інша періодизація була розроблена І. Срезневським. Так за початок переселенського руху він бере 1640 р., коли були освоєні місця біля річок Ворскли, Мерли, Мжі, Уд. Тривалість усього процесу заселення з точки зору фахівця – десять років [6, с. 4]. Другим етапом він вважає 1645 – 1650 рр., коли переселенці розселилися від верхів'я річки Сули до річок Осколу та Береки. Заключний етап І. Срезневський відносить до 1650 – 1651 рр. – виникнення поселень по берегах річки Ворскли та між річками Донцем та Осколом [6, с. 5]. Подібних думок дотримувався й М. Гербель. Він вважав часом першого поселення 1640 – 1645 рр., коли були заселені Ізюмські землі [7, с. 23]. Дещо іншої думки П. Лавров, який вважав, що Слобожанщина системно колонізувалася лише у XVIII ст. [9, с. 6].

Таким чином, кожен дослідник датує заснування поселень по-різному. І неможливо точно назвати дату початку переселень через те, що не всі вони мають документальні підтвердження. Більшість фахівців початком масового заселення вважають прихід гетьмана Остряниці з козаками в Чугуїв у 1638 р. Історичною подією, яка збігається з часом заселення Слобідської України, була Визвольна війна під керівництвом Б. Хмельницького. Після Білоцерківського договору гетьман видав універсал, який дозволяв переселятися на Слобожанщину [10, с. 16].

З приводу назви поселенців існують дві концепції: одна з них указує на те, що перші мешканці були з Черкаського повіту, тому все населення дістало назву «черкас»; інша точка зору полягає в тому, що більша частина перших переселенців була з-за Дніпра з «Черкаського острова». Щодо українських поселенців в офіційній мові Московського царства XVII ст. вживався термін «черкаси». Це поняття зберігся до нашого часу як в топонімах назвах слобідських поселень (Черкаська Лозова, Черкаський Бішкін), так і сусідніх областей.

Козаки мали право вільно розміщуватися на порожніх землях. Перші поселення являли собою хутори та слободи. Зазвичай, слободою називалося селище з церквою, а хутором – поселення без церкви. Саме тому територія дістала назву Слобідської України. Згідно з іншою думкою, назва Слобожанщини походить від пільг, які отримали мешканці. Територія в адміністративному відношенні поділялася на полки та сотні. З часу свого виникнення до назви полків, яку вони отримали за територією свого розташування (Сумський, Харківський, Охтирський, Ізюмський, Острогозький) додалося слово «черкаський». Термін «слобідські» стосовно полків і краю в цілому не був відомим. Перше його використання в джерелах датується 1732 р. [12, с. 12].

Освоєнню краю перешкождали татарські напади. Для захисту від набігів будувалися засічні лінії, найпершою була Белгородська. Назва «засічна лінія» походить від слова

«засіка», тобто загородження зі стовбурів дерев. За Белгородською захисною лінією виникали містечка та хутори у Слобідській Україні.

Одним із найперших поселень була Котельва, населена ще наприкінці XVI ст. [13, с. 65]. Ця місцевість входила до складу Гетьманщини (до Гадяцького полку), а 1709 р. увійшла до Охтирського полку. До перших поселень також належать Валки, згадка про які відноситься до 1571 р. За іншими даними, місто Валки засноване у 1645 р. Заселення Валківщини та долини річки Мокрий Мерчик пов'язане з першими переселеннями козаків із центральних та правобережних земель України.

На ранньому етапі освоєння Слобожанщини було засновано Чугуїв. Місто побудовано на Чугуївському городищі, яке розташовувалося на правому боці річки Сіверський Донець. Першими поселенцями Чугуєва були українці, котрі прийшли на Чугуївське городище з Яковом Остряницею у 1638 р. Козацьке населення нетривалий час залишалося в цій місцевості. У 1641 р. між ними виникли суперечки, які закінчилися вбивством гетьмана Остряниці й козаки повернулися назад. Пізніше замість них у Чугуїв поселилися стрільці та православні калмики.

У сорокових роках XVII ст. продовжували виникати нові поселення. Одним із них було Старе, заселене у 1642 р. Назва його свідчить, що це було найперше поселення на території майбутнього Сумського полку. У Богодухівському повіті раніше за інші виникли Городна (заснована у 1647 р.) та Колонтаїв (відомий з 1658 р.) [13, с. 249].

У цей період засновано Харків. Майбутнє губернське місто було заселене одним із перших серед слобідських поселень. Існує декілька версій щодо дати закладення міста. «Топографічний опис Харківського намісництва» називає точну дату започаткування – 1653 р., таку ж цифру наводить й історик П. Головинський. В дослідженні під назвою «Харківська губернія: список населених місць», заснування міста датується 1654 р., а побудова міських укріплень починається з 1655 р. На думку Д. Багалія Харків заснований 1654 р. Місто розташоване поблизу Донецького та Хорошева городищ. В цій місцевості існувала низька городища, які відносяться до часів Київської Русі, вони розташовувалися за течією річок Псел, Ворскла, Уда, Мжа.

Походження назви «Харків» науковці трактують по-різному. Одна з версій пов'язує назву міста з іменем козака Харитона, який, начебто, першим оселився в цьому краї. Інша гіпотеза пов'язана з половецьким містом Шарукань, яке знаходилося в місцевості сучасного Харкова та Чугуєва. На думку В. Данилевича, Шарукань та Донецьке городище – це одне й те саме поселення, тільки у слов'ян його називали Донець, а у половців – Шарукань [14, с. 13]. Д. Багалій відзначає, що це різні городища. На думку Ю. Єрмолаєва місто Харків в давнину мало назву Донець [15, с. 12]. Найбільш вірогідним є припущення про походження назви міста від річки «Харків», назва якої є в «Книге большого чертежа» (1627 р.): «Вище Донецького городища з правого боку впала в Уди річка Харків від городища з версту ...» [16, с. 71].

У 1652 р. на Суміному городищі, яке знаходилося між річками Псьол, Сумка та Сума, що служили в ті часи зручними шляхами сполучення й були надійними захисними рубежами, виник Сумський острог, побудований козаками Білоцерківського полку на чолі з отаманом Герасимом Кондратьєвим (Кіндратовичем). Цю дату заснування міста називають Є. Альбовський та В. Барвінський. В «Екстракті про слобідські полки» сказано, що відомостей про те коли й ким засновано місто Суми не існує [17, с. 147]. У давнину місто мало назву «Сумін», саме так воно називалося в «Будівничій книзі міста Суміна» [18, с. 145]. Ця назва поселення походить шляхом перенесення найменування річки на назву міста: су – вода (тюр.). В науковій літературі існує ще одна дата заснування міста Суми – 1655 р.

Територія самої Сумщини мала більш вигідне положення порівняно з іншими землями Слобожанщини. Ця місцевість прикривалася Белгородським краєм, а тому не так часто піддавалися татарським нападам. Оскільки поселення на території Слобожанщини розпочиналися з заходу, то Сумський край був густіше заселеним.

Усі міста Слобожанщини являли собою укріплені фортеці, адже їм доводилося постійно протистояти татарським нападам. Так, наприклад, місто Суми мало добре укріплений острог. Крім природних водних перешкод й високих берегів він був обнесений дубовою стіною з вежами. Також місто було захищеним ровом який складав в глибину три сажні (приблизно 6,3 м). Подібне укріплення мало полкове місто Харків: «Харків місто огорожене дубовим острогом ...» [18, с. 38].

Таким чином, в історіографії склалося декілька моделей періодизації засвоєння краю. Так, К. Щелков, Є. Альбовський, В. Барвінський вважали, що початок колонізаційного руху доцільно пов'язувати з 1610 – 1630-ми роками. У свою чергу, М. Гербель, І. Срезневський пов'язували початок системного освоєння Слобожанщини з 1640 – 1650 рр. Оскільки, у результаті військо-політичного протистояння на Правобережжі посилювався переселенський рух на схід.

1. Маслійчук В. Л. Балаклійський полк (1669 – 1677 рр.) / В. Л. Маслійчук. – Х.: Харк. приват. музей міськ. садиби, 2005. – 67 с.
2. Самійло Величко. Літопис. – К.: Дніпро, 1991. – 374 с.
3. Кованько С. И. Описание Харьковской губернии / С. И. Кованько. – Х.: б. и., 1857. – 63 с.
4. Барвинский В. А. Исторический очерк Харьковской губернии / В. А. Барвинский. – Х.: Союз, 1918. – 22 с.
5. Щёлков К. П. Историческая хронология Харьковской губернии / К. П. Щёлков. – Х.: Изд-во Хар. ун-та, 1882. – 365 с.
6. Срезневский И. И. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины со времени её заселения до преобразования в Харьковскую губернию / И. И. Срезневский. – Х.: Тип. окруж. штаба, 1883. – 24 с.
7. Гербель Н. Слободской казачий полк (1651 – 1765 гг.) / Н. Гербель. – СПб.: Тип. Э. Прапа, 1852. – 164 с.
8. Топографическое описание Харьковского наместничества 1787 г.: Отдельные оттиски из Харьковских губернских ведомостей № 15 и № 16. – Х.: б. и., 1878. – 34 с.
9. Лаврів П. І. Колонізація українських і суміжних степів: історичний нарис / П. І. Лаврів. – К.: Просвіта, 1994. – 56 с.
10. Альбовский Е. История Харьковского слободского казачьего полка (1651 – 1765 гг.) / Е. Альбовский. – Х.: Тип. губерн. правления, 1895. – 218 с.
11. Літопис Самовидця. – К.: Тип. Милевського, 1878. – 318 с.
12. Потрашков С. В. Харьковские полки: три века истории / С. В. Потрашков. – Х.: Око, 1998. – 152 с.
13. Филарет (Д. Г. Гумилёвский) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – М.: Тип. В. Готье, 1857. – Отд. 3. – 272 с.
14. Данилевич В. Е. Донецкое городище и город Донец / В. Е. Данилевич. – К.: Тип. Н. А. Гирич, 1905. – 15 с.
15. Ермолаев Ю. А. Мы – слобожане. Заметки по истории слобожанского казачества / Ю. А. Ермолаев. – Х.: б. и., 2004. – 40 с.
16. Книга большому чертежу. – М.: Изд-во АН СССР, 1950. – 228 с.
17. Багалея Д. И. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний / Д. И. Багалея. – Х.: Тип. К. П. Счасни, 1890. – Т. 2. – 433 с.
18. Багалея Д. И. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний / Д. И. Багалея. – Х.: Тип. К. П. Счасни, 1886. – Т. 1. – 358 с.

В статье характеризуется процесс заселения Слободской Украины в XVIII в. Анализируются причины массовых переселений в Слободской регион. Отмечается влияние военных событий в Центральной и Правобережной Украине на увеличение жителей Слобожанщины. Рассматриваются разные даты заселения региона, которые указываются историками и документальными материалами. Характеризуются версии названия региона и местного населения Слобожанщины.

Ключевые слова: заселение, Слободская Украина, житель, город, слобода.

Sloboda region is situated between the borders of Polish–Lithuanian Commonwealth, Tsardom of Moscow and the Crimean Khanate. At first, the land belonged to Kyivan Rus. After the Mongol-Tatar incursion the region was called "Wild Field". The lands of Slobozhanshchina were joined by

Lithuanian princes. After the formation of the Polish–Lithuanian Commonwealth this territory was called "Polish Ukraine"

The new settlement began in the middle of XVII-th century. Residents from the Right-Bank Ukraine began to move to Slobozhanshchina. The causes of migration were oppression by the Polish government. About the difficult living conditions writing Ukrainian chronicles.

Historians call different times of colonization of the region. S. Kovanko call such date as 1617 and 1638 years. In the 1617 y. was the first migration to Slobozhanshchina. In the 1638 y., when the Cossacks Hetman J. Ostryanytsia settled Chuhuiv. M. Gerbel called 1640 when were settled Zmiyivschyna and Izyumshchyna.

It is known that mass resettlement occur also in 1651 year. This year Treaty of Bila Tserkva was signed, after which the B. Khmelnitsky allowed to move into the territory to Slobozhanshchina. Residents of this area originally called cherkasy. This is reflected in the names of modern settlements Cherkaskaia Lozova, Cherkaskii Bishkin. Later the name changed to slobozhans.

The Cossacks could free to occupy the empty lands. The first settlements were the small villages. The territory is administratively divided into regiments and hundreds. In the 1650s Ostrohozk regiment, Sumy regiment, Okhtyrka regiment, and Kharkiv regiment were established, and in 1685 Izium regiment was partitioned from the Kharkiv structure. In 1734 those regiments were divided into 98 companies. The regiments and their colonels were granted official recognition in a tsar's charter.

In contrast to the Hetman state, Slobidska Ukraine possessed no territorial autonomy. It was subject directly to Muscovite state authority. Initially it was under the voivode of Belgorod (who in turn was responsible to the War Office [Razriadnyi prikaz]). In 1688 it was placed under Muscovy's Foreign Office (Posolskii prikaz), and in 1708 under the military governor of Azov gubernia. In 1711 the administration of Sumy regiment and Okhtyrka regiment was placed in the jurisdiction of the Kyiv governor, and Kharkiv regiment followed suit in 1718. That same year the administration of Izium regiment and Ostrohozk regiment was transferred to the Voronezh governor. From 1726 the regiments came under the authority of the War College.

Tatar attacks have suspended development of the lands. To protect from attacks built Zasechni line, first of which was Belgorodska line. One of the earliest settlements Kotel'va was inhabited at the end of the XVI century. The first settlement also were Valky, the mention of which relates to 1571 y. According to others, town was founded in 1645 y. During this period was based Kharkiv. Future city was inhabited one of the first settlements Slobozhanshchina. There are several versions about the date of inception of the city. "Topographic description of Kharkiv province" calls starting date - 1653 y. The similar date have pointed historian P. Golovinskiy. According to D. Bahalii Kharkiv founded in 1654 is located near the city of Donetsk and Khorosheva settlements. All cities Slobozhanshchina were the fortified castles, because they had to constantly resist the Tartar attacks.

Key words: settlement, Slobidska Ukraine, inhabitant, city, sloboda.

1. Voronoi A. Puteshestvie po Kharkovshchine / A. Voronoi. – Kh.: Maidan, 2005. – 244 s.
2. Krivenko A. Vidtvorennia istorychnykh landshaftiv ansambliu Sharivskoi sadyby // Z istorii ukrainskoi restavratsii / Pid. red. V. Tymofiiienka. – K. : Ukrainoznavstvo, 1996. – 276 s.
3. Lukomskii G. K. Natalievka // Stolitsa i usadba. – 1915. – № 32. – S. 4–9.
4. Lukomskii G. K. Sharovka // Stolitsa i usadba. – 1915. – № 26. – S. 3–8.
5. Rodichkin I. Starovynni maietky Ukrainy / I. Rodichkin, O. Rodichkina. – K. : Mystetstvo, 2005. – 384 s.
6. Stokovskii L. N. Sharovskii park. Putevoditel / L. N. Stokovskii. – Kh.: Prapor, 1978. – 48 s.
7. Trubchaninov S. V. Kraina zamkiv i fortets / S. V. Trubchaninov. – Kamianets-Podilskiy: Oium, 2007. – 56 s.
8. Shudryk I. O. Dynastiia Kharytonenkiv / I. O. Shudryk, P.A. Danylenko. – Sumy: Slobozhanshchyna, 2003. – 192 s.

© Бір'ова О. Ю.

Стаття надійшла до редколегії 19. 09. 2016 р.